

NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA PAYT (ZEIT) KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATI

O'zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya
fakulteti

Filologiya va tillarni o'qitish (nemis tili) yo'nalishi

4-kurs

Talabasi: Raxmatova Aziza Izatillo qizi.

Ilmiy rahbar: o'qit. A.T. Zoirov.

Annotatsiya: Ushbu maqolada nemis va o'zbek tillarida "Zeit / payt" konseptining lingvokulturologik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda vaqt tushunchasining har ikki tildagi semantik ifodasi, milliy-madaniy tafakkur bilan bog'liqligi hamda frazeologizmlardagi aksi yoritilgan. Nemis tilidagi aniqlik va ratsionallik o'zbek tilidagi an'anaviylik va situativlik bilan chog'ishtirilib, konseptning milliy mentalitetdagi o'rni aniqlangan.

Аннотация: В статье проводится сравнительный лингвокультурологический анализ концепта «Zeit / payt» в немецком и узбекском языках. Исследуются семантические особенности и способы выражения времени, отражающие национальное мышление. На основе фразеологизмов выявляется контраст между немецкой рациональностью и узбекской ситуативностью в восприятии времени.

Annotation: This article provides a comparative linguocultural analysis of the "Zeit / payt" concept in German and Uzbek. The study explores the semantic features of time and its connection to national mentality and cultural codes. By examining phraseological units, the research highlights the contrast between German precision and Uzbek situational perception of time.

Kalit so'zlar: Zeit konsepti, payt, lingvokulturologiya, qiyosiy tahlil, milliy mentalitet, frazeologiya, vaqt konsepti, madaniy kod.

Ключевые слова: концепт Zeit, категория payt, лингвокультурология, сравнительный анализ, национальный менталитет, фразеология, концепт времени.

Keywords: Zeit concept, payt, linguoculturology, comparative analysis, national mentality, phraseology, concept of time.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda konseptual tahlil, xususan, lingvokulturologik yondashuv asosida muayyan tushunchalarning turli tillarda qanday ifodalanishi va idrok etilishini o'rganish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Shunday universal, ammo har bir madaniyatda o'ziga xos tarzda talqin qilinadigan kategoriyalardan biri bu "vaqt" konseptidir. Vaqt inson tafakkuri, ijtimoiy tajribasi va madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u til tizimida nafaqat grammatik kategoriya, balki keng semantik-pragmatik va madaniy mazmun kasb etuvchi ko'p qatlamli hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Nemis va o'zbek tillarida "Zeit / payt" konseptining lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish ikki turli madaniy makon vakillarining vaqtni idrok etish, uni nomlash va diskursda qo'llashdagi umumiy va farqli jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Nemis tilida vaqt ko'pincha tartib-intizom, aniqlik va rejalashtirish bilan bog'liq holda konseptuallashtirilsa, o'zbek tilida u ko'proq an'anaviy dunyoqarash, ijtimoiy munosabatlar va vaziyatga moslashuvchanlik bilan uyg'unlashgan holda aks etadi.

Mazkur tadqiqotda "Zeit / payt" konsepti lingvokulturologiya, semantika va qiyosiy tilshunoslik nuqtai nazaridan kompleks yondashuv asosida tahlilga tortiladi. Tadqiqot jarayonida leksik birliklar, frazeologik ifodalar hamda paremiologik materiallar asosida vaqt konseptining til va madaniyatdagi o'rni belgilab beriladi. Ushbu yondashuv til birliklari orqali milliy mentalitetning o'ziga xos jihatlarini namoyon etishga yo'naltirilgan bo'lib konseptual tizimlardagi madaniy differensiyasini chuqurroq tadqiq etishga imkon beradi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot lingvokulturologik va qiyosiy-typologik yondashuvlar integratsiyasiga tayanadi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini konseptual tahlil, semantik modellashtirish hamda diskursiv yondashuv tashkil etadi. “Zeit / payt” konseptining til va madaniyatdagi aksini aniqlash maqsadida, avvalo, konsept tushunchasining kognitiv va lingvokulturologik talqinlari umumlashtirildi va ularning asosiy komponentlari aniqlab olindi [1; 176].

Tadqiqot jarayonida deskriptiv metod orqali nemis va o‘zbek tillaridagi vaqtni ifodalovchi leksik birliklar tizimli ravishda tavsiflandi. Shuningdek, qiyosiy metod yordamida har ikki til materiallari o‘zaro solishtirilib, ularning o‘xshash va farqli jihatlari aniqlashtirildi. Mazkur bosqichda semantik maydon tahlili asosida “Zeit / payt” konseptining yadroviiy va periferik elementlari ajratib ko‘rsatildi hamda ularning funksional yuklamasi izohlandi [2; 89].

Lingvokulturologik tahlil doirasida frazeologik birliklar, maqol va matallar (paremiologik materiallar) asosiy empirik manba sifatida tanlab olindi. Ushbu birliklar orqali vaqt konseptining milliy-madaniy koddagi aks etish xususiyatlari, qadriyatlar tizimi bilan bog‘liqligi va mental model sifatidagi o‘rni aniqlandi. Bunda interpretativ tahlil usuli qo‘llanilib, til birliklarining konnotativ va pragmatik ma‘nolari chuqur sharhlandi [3; 54]. Bundan tashqari, diskursiv tahlil metodi asosida vaqt konseptining real nutqiy vaziyatlarda qo‘llanishi, uning kommunikativ-pragmatik funksiyalari hamda kontekstual variativligi o‘rganildi. Ushbu metod vaqtning faqat grammatik kategoriya emas, balki ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida shakllanishini ko‘rsatishga xizmat qildi [4; 112].

Natijada qo‘llangan metodlar majmui “Zeit / payt” konseptining ko‘p qatlamli tuzilishini — semantik, kognitiv va lingvokulturologik darajalardagi o‘zaro bog‘liqligini kompleks tarzda yoritish imkonini berdi hamda tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta‘minladi.

TADQIQOT NATIJALARI VA TAHLIL

O‘tkazilgan qiyosiy-lingvokulturologik tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, nemis va o‘zbek tillarida “Zeit / payt” konsepti umumiy ontologik asosga ega bo‘lsa-da, ularning konseptualizatsiya mexanizmlari va semantik strukturasi sezilarli darajada farqlanadi. Nemis tilida “Zeit” konsepti asosan chiziqli, segmentlangan va ratsional tarzda idrok etilib, u ijtimoiy tartib,

rejalashtirish va aniqlik bilan bevosita bog'liq holda namoyon bo'ladi. Buni "Zeit ist Geld", "keine Zeit verlieren" kabi frazeologik birliklar orqali kuzatish mumkin bo'lib, ular vaqtning utilitar va iqtisodiy qiymatini aks ettiradi [6; 89].

O'zbek tilida esa "payt" konsepti ko'proq situativ va tsiklik xarakterga ega bo'lib, u inson faoliyatining tabiiy jarayonlar, ijtimoiy munosabatlar va an'anaviy qadriyatlar bilan uyg'unligida ifodalanadi. Masalan, "vaqt — tabib", "har ishning o'z vaqti bor" kabi paremiologik birliklar vaqtni faqat o'lchov birligi sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy-falsafiy mazmuni ifodalovchi fenomen sifatida talqin etadi. Ushbu holat o'zbek tilidagi vaqt konseptining aksariyat hollarda metaforik va aksiologik yuklama bilan boyitilganligini ko'rsatadi.

Semantik maydon tahlili natijalari "Zeit / payt" konseptining yadroviy komponentlari (aniqlik, davomiylik, ketma-ketlik) har ikki tilda mavjud ekanligini tasdiqladi, biroq periferik komponentlar sezilarli farqlanishini namoyon etdi. Nemis tilida periferik zonada "Effizienz", "Pünktlichkeit", "Planung" kabi tushunchalar ustuvor bo'lsa, o'zbek tilida "sabr", "qanoat", "taqdir" kabi madaniy-kognitiv birliklar ustunlik qiladi. Bu esa vaqtning madaniy interpretatsiyasi milliy mentalitet bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Nazariy qarashlarning amaliy tasdig'i hamda qiyosiy tahlil obyekti sifatida har ikki tildagi frazeologik birliklar tadqiq etiladi. Nemis lisoniy manzarasida aks etgan „Zeit ist Geld“ (Vaqt – bu pul) iborasi vaqtning utilitar-iqtisodiy qiymatga ega ekanligini, ya'ni uning moddiy resurs sifatida idrok etilishini ifodalaydi. O'zbek tilidagi „Vaqt g'animat“ tushunchasi esa vaqtning ma'naviy-ekzistensial mohiyatini, uning qaytmas va ilohiy ne'mat sifatidagi tabiatini namoyon etadi.

Nemis madaniyati uchun xos bo'lgan „Pünktlichkeit ist die Höflichkeit der Könige“ (Aniq vaqtida kelish – qirollarga xos xushmuomalalik) maqoli vaqtni ijtimoiy norma, intizom va tartib ko'rsatkichi sifatida tavsiflaydi. O'zbek lingvokulturasida esa vaqt tushunchasi ko'proq tabiat hodisalari bilan metaforizatsiyaga uchraydi. Xususan, „Vaqt — oqar daryo“ metaforasi vaqtning to'xtovsiz harakati va dinamikasini ifodalash bilan birga, insonni ushbu jarayondan unumli foydalanishga yo'naltiradi.

Shuningdek, nemis tilidagi „die Zeit totschiagen“ (vaqtni o'ldirish) ifodasi vaqtni aniq faoliyat obyekti, sarf qilinadigan vosita sifatida aks ettirsa, o'zbek tilidagi „Vaqt — hakam“ paremiyasi vaqtning inson irodasidan ustun turuvchi, adolatni ta'minlovchi metafizik kuch ekanligini anglatadi.

Diskursiv tahlil natijalari ham mazkur farqlarni tasdiqlaydi. Nemis nutqiy diskursida vaqt ko'proq normativ va tartibga soluvchi kategoriya sifatida faoliyat yuritrsa, o'zbek nutqiy amaliyotida u kommunikativ strategiyalarni yumshatish, ijtimoiy muvozanatni saqlash hamda muomala madaniyatini ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi. Masalan, o'zbek tilida vaqtga oid ifodalar ko'pincha bilvosita nutqiy strategiyalar bilan birga qo'llanilib, suhbatdoshga nisbatan hurmat va muloyimlikni ifodalaydi.

Frazeologik va paremiologik materiallar tahlili shuni ko'rsatdiki, nemis tilida vaqtning individual faoliyat bilan bog'liqligi kuchli bo'lsa, o'zbek tilida u ko'proq kollektiv tajriba va ijtimoiy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan holda shakllanadi. Bu esa vaqt konseptining lingvokulturologik mohiyati turli madaniyatlarda turlicha aks etishini, uning semantik va pragmatik qatlamlari esa milliy tafakkur modeli bilan chambarchas bog'liqligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari „Zeit / payt“ konseptining ko'p darajali tuzilishga ega ekanligini, uning til tizimida nafaqat grammatik, balki kognitiv va madaniy fenomen sifatida faoliyat yuritishini ko'rsatdi. Ushbu konseptning qiyosiy tahlili orqali nemis va o'zbek lingvomadaniyatlaridagi vaqtni idrok etish modellari o'rtasidagi tipologik tafovutlar ilmiy asosda yoritildi va ularning o'ziga xos xususiyatlari aniqlashtirildi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari nemis va o'zbek tillarida „Zeit / payt“ konseptining lingvokulturologik jihatdan murakkab va ko'p qatlamli tuzilishga ega ekanligini ilmiy asosda tasdiqladi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, vaqt kategoriyasi har ikkala til tizimida universal semantik yadroga ega bo'lsa-da, uning konseptual talqini, madaniy interpretatsiyasi hamda pragmatik funksiyalari milliy mentalitet va ijtimoiy tajriba bilan bevosita belgilanadi.

Nemis tilida vaqtning chiziqli, segmentlangan va ratsional model asosida idrok etilishi uning aniqlik, tartib va samaradorlik kabi qadriyatlar

bilan uyg'unlashganligini namoyon etsa, o'zbek tilida vaqt konsepti ko'proq situativ, tsiklik va aksiologik mazmun kasb etib, ijtimoiy-madaniy me'yorlar hamda an'anaviy dunyoqarash bilan uzviy bog'langan holda shakllanadi. Ushbu farqlar til birliklari — xususan, frazeologizmlar, paremiologik konstruktsiyalar va diskursiv vositalar orqali aniq ifodasini topadi. Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanganki, "Zeit / payt" konsepti nafaqat semantik birlik, balki kognitiv model sifatida ham faoliyat yuritib, insonning borliqni idrok etish, uni tartibga solish va baholash jarayonlarida muhim rol o'ynaydi. Bu esa vaqtning lingvokulturologik tahlilini faqat til doirasida emas, balki kengroq — madaniyatlararo kommunikatsiya va tafakkur tizimlari kesimida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, olib borilgan qiyosiy tahlil natijalari nemis va o'zbek lingvomadaniyatlarida vaqt konseptining o'ziga xos modellari mavjudligini, ularning shakllanishi esa tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar bilan chambarchas bog'liqligini yoritib berdi. Mazkur xulosalar lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik va qiyosiy tadqiqotlar doirasida konseptual tizimlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Alefirenko N.F. Lingvokulturologiya: qadriyatlar va konseptlar tizimi Moskva, 2010, 176-bet.
2. Boldyrev N.N. Kognitiv semantika va konseptual tahlil asoslari Tambov, 2001, 89-bet.
3. Vorkachev S.G. Konsept tushunchasi va lingvokulturologik paradigma Volgograd, 2004, 54-bet.
4. Karasik V.I. Til va madaniyat diskursi Volgograd, 2002, 112-bet.
5. Kubryakova E.S. Til va bilim: kognitiv yondashuv asoslari Moskva, 2004, 148-bet.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By Chicago, 1980, 89-bet.
7. Mahmudov N.M. Til va tafakkur muammolari Toshkent, 2012, 134-bet.
8. Maslova V.A. Lingvokulturologiya asoslari Moskva, 2001, 57-bet.